

УДК: 323. 2.(477)

Топалова С.О.

Харківський інститут банківської справи УБС НБУ

ГРОМАДЯНИН ЯК ГОЛОВНИЙ ПАРАДОКС ДЕМОКРАТІЇ

У статті розглянуто проблеми формування моделі демократичного громадянина на сучасному етапі політичного розвитку України, визначено головні загрози для демократії, джерелом яких є громадяни. Проаналізовано роль гуманітарної освіти у процесі становлення культури громадянськості.

Ключові слова: політична культура, культура громадянськості, політичний режим, політичні міфи, маніпулювання.

Топалова С.А.

ГРАЖДАНИН КАК ГЛАВНЫЙ ПАРАДОКС ДЕМОКРАТИИ

В статье рассмотрены проблемы формирования модели демократического гражданина на современном этапе политического развития Украины, определены основные угрозы для демократии, источником которых становятся граждане. Проанализирована роль гуманитарного образования в процессе становления культуры гражданственности.

Ключевые слова: политическая культура, культура гражданственности, политический режим, политические мифы, манипулирование.

Topalova S.

THE CITIZEN AS THE MAIN PARADOX OF DEMOCRACY

The article deals with the formation of a democratic citizen at the present stage of Ukrainian political development. The major threats for the democracy with a citizen as their main source were determined. The role of liberal education in the process of citizenship culture development was analyzed.

Key words: political culture, culture development, political myths, political regime, a manipulation.

Комуністичне суспільство, яке остаточно сформувалося в мозку людей, буде залишатись таким навіть за наявності усіх атрибутів західної демократії. Зміст цього відомого політичного афоризму точно ілюструє не лише стан масової політичної культури сучасного українського суспільства та його реальні здобутки на шляху демократизації, але й вказує на фундаментальні науково-теоретичні проблеми становлення і функціонування демократичного режиму, пов'язані із формуванням політико-культурних передумов. Ключовими аспектами понять „громадянство”, „культура громадянськості” є залученість людини до справ соціальної спільноти та відповідальність як за власну участь, так і за стан спільноти. Однак міра залученості і міра відповідальності визначаються типом політичної системи і характером полі-

тичного режиму, що формують відповідний тип політичної культури і модель громадянина, які втілюють визначені владні пріоритети та ідеологічні цінності.

Українське суспільство, маючи певні історичні передумови та деякі традиції демократичності, але, проживши значний період у умовах недемократичних режимів, сьогодні відчуває пріоритетний політико-культурний вплив останніх. Передумови для подолання патріархально-підданської культури та психології „виживання і пристосування” не створені. Тому питання про те, яку роль відіграватимуть громадяни, стануть вони рушійною силою подальшої демократизації чи знищать своєю пасивністю і некомпетентністю незначні „паростки” демократії, залишається сьогодні відкритим.

Осмилення сутності та якостей громадянина, їх реалізації за умов демократичного правління, сягає Античної цивілізації. Так,

громадянами стародавніх Афін вважались лише ті вільні чоловіки-власники, які брали участь у роботі народних зборів, судів, виборах та роботі виконавчих магістратур. Така політична участь була водночас громадянським правом і обов'язком. „Золотий вік” античної демократії ознаменувався і формуванням основ наукових концепцій громадянського суспільства, демократичного режиму, поняття громадянина і ідеї громадянства. Показово, що і в політичній практиці, і у філософських вченнях, зокрема, у роботах Аристотеля, Цицерона, увага акцентувалась на активній реалізації політичних прав. У руслі античних традицій обґрунтовують модель громадянина як активного учасника політичного процесу і теоретики Нового Часу – Ж.Ж.Руссо, Дж. Локк. А. де Токвіль, досліджуючи підґрунтя американської демократії, також в якості фундаментальних також визначає ментальні риси і політико-культурні якості американців. Він зазначає: „... ті політичні права, якими користуються мешканці Сполучених Штатів, постійно нагадують кожному громадянину про те, що він живе у суспільстві. Громадянин спочатку служить суспільним інтересам з необхідності, а відтак уже здійснює свідомий вибір ...” [1, с. 415]. Як бачимо, саме риси активістської громадянської культури визнаються такими, що забезпечують ефективне використання гарантованих прав.

У ХХ столітті обґрунтування моделі демократичного громадянина відбувається в рамках концепцій пасивного й активного громадянства. Згідно з першою, автором якої є Т. Маршалл, демократична держава, яка гарантує своїм підданам усі політичні права і забезпечує можливості для політичної участі, сама тим самим перетворює підданих у громадян [2]. На нашу думку, таке бачення є обмеженим. Людина, яка досягла певного віку, формально має право на водіння автомобіля. Але, чи зробить лише наявність і гарантії цього права людину водієм, а рух, як мінімум, безпечним? Відповідь очевидна. Вона повинна вміти користуватись цим правом, а вміння визначається знанням правил руху, механізмів управління автомобілем. Крім того, необхідно підтвердити наявність знань і вмінь, і лише потім реалізувати формальне право. У протилежному випадку чи у разі недотримання правил реалізація формального права стає життєво небезпечною для самого водія та інших учасників дорожнього руху. Суспільство є не менш складною системою з точки зору структури і механізмів управління. То чи можна цією системою

управляти без знань і компетентності, як базового підґрунтя ефективності.

Прибічники другої моделі [3] наголошують на недостатності формальної наявності політичних прав, і, навіть, гарантій їх реалізації, акцентують увагу на здатності впливати на політику і активності політичної участі. Власне, ці концепції відображають юридичний і політичний бік громадянства. Формально закріплений статус, взаємодія на основі взаємних прав і обов'язків визначають юридичний аспект. Однак найдемократичніше конституційне закріплення найширших громадянських і політичних прав може виявитись абсолютною формальністю, сумісною з недемократичними політичними режимами, про що свідчить і наш власний досвід. Тому актуальним, з точки зору реального функціонування демократії, її якості і ефективності, є більш широке, політологічне розуміння громадянства, яке окрім формальних юридичних аспектів включає політико-культурні характеристики і якості, що визначають здатність користуватись і дозволяють ефективно реалізовувати закріплені права, впливати на політичний процес і усвідомлювати відповідальність власного впливу.

Отже, в подальшому, виходимо з двох позицій: широкої інтерпретації громадянства, що включає проблематику культури громадянськості, оскільки саме комплекс активістських політико-культурних орієнтацій і відповідних політичних цінностей спонукає громадянина до участі у політичному житті, визначає здатність до такої участі; усвідомлення того, що модель громадянина і культура громадянськості є продуктом впливу багатьох чинників.

Модель громадянина формується, підтримується і коригується в рамках конкретної політичної системи, визначається її типом і специфічними характеристиками. Деспотичні, тоталітарні системи формують не просто слухняного і покійного підданого, не здатного навіть подумки допускати можливість непокори чи протесту, але й насаджують „активну форму несвободи” як беззаперечну готовність до підтримки дій влади за її ж вказівкою, що є, по суті, єдиною формою політичної участі громадян, поряд із такою ж специфічною формою електоральної участі. Такі громадянські якості у комплексі із відчуттям панічного страху перед владою протягом майже століття цілеспрямовано формувались у наших співгромадян. Сьогодні вони також виступають суттєвою складовою політичної свідомості і культури громадян, навіть тих поколінь, які народи-

лись вже після розпаду СРСР. Висновок про наявність таких стереотипів у сучасної молоді можна робити навіть не звертаючись до результатів соціологічних досліджень, а із власного 15-річного досвіду викладацької діяльності. Так, при вивченні із студентами тем „Політична система”, „Політичні режими”, „Держава”, в числі перших ставлю запитання: „Хто головний у державі?”. Показово, що 80-90% студентів намагаються знайти відповідь, перераховуючи різноманітні владні статуси: президент, прем'єр-міністр, іноді, вказують на залежність від форми правління. І лише в небагатьох випадках, скептично, хтось говорить: „Я”, але не може аргументувати свою відповідь. На нашу думку, це є однозначним свідченням наявності стійкого, певною мірою, підсвідомого уявлення і переконання у тому, що головною є влада та її носії, а суспільство виступає засобом задоволення їхніх потреб. Не влада для суспільства, а суспільство для влади. Не спостерігається суттєвих відмінностей і у відповідях представників старших вікових груп, що навчаються за заочною формою та на факультеті перепідготовки і підвищення кваліфікації. Отже, значна частина громадян віком від 18 до 50 років не мають уявлення про саму сутність влади і свою роль в суспільстві. Люди ж старшого віку мислять стереотипами „комуністичного минулого”. Глибоке коріння страху перед владою, активна несвобода, психологія пристосування і виживання – це ті риси політичної свідомості сучасного пересічного українського громадянина, які визначають специфіку його політичної участі, в тому числі, і в організованих владою акціях власної підтримки.

Як бачимо, фундаментальна передумова формування активістської політичної культури у вигляді хоча б усвідомлення можливості і потреби впливати на владу відсутня. Відсутнє також уявлення про соціальне призначення влади. Як правило, вказуються функції контролю, регулювання, іноді, говорять про захист інтересів. Все це унеможливує політико-культурну трансформацію у стислий період.

Авторитарні та псевдodemократичні режими формують дещо іншу модель громадянина. Оскільки влада намагається створити і підтримувати свій імідж як демократичної, формувати видимість перебування під впливом суспільства і підконтрольності йому, демонструвати відданість принципам демократії, відповідно, змінює і засоби впливу на суспільну свідомість. Залежно від міри жор-

сткості режиму, явний примус поступається місцем прихованому, що реалізується з допомогою маніпулятивних технологій та міфотворчості. Отже, найбільш цінними громадянськими якостями, поряд із постійним відчуттям страху і здатністю пристосовуватись, стає сприйнятливість щодо вищезгаданих технологічних продуктів, нераціональність мислення та схильність до ірраціональних мотивів, що забезпечують ту ж підконтрольність і тотальну залежність від влади. Режимом формується деяка гібридна модель громадянина: боязкого, не здатного до усвідомлення взаємозв'язків між власними інтересами, своєю політичною участю і діяльністю влади; легковірного щодо „програм дій”, навіть не підкріплених жодними ресурсами і раціональними міркуваннями; такого, що покладає надії на героїв, вождів, „месій”, здатних вирішити одразу всі проблеми суспільства без його участі; сприйнятливого до політичних міфів, слухів, забобонів, астрологічних прогнозів і ясновидінь та здатного до їх подальшого розповсюдження і використання в якості мотивів політичної участі; цінуючого показову увагу до себе з боку влади, навіть, без усвідомлення її електоральної циклічності.

Таким чином, на зміну громадянину покірному, боязкому, слухняному, ідеологізованому приходить громадянин ірраціональний, міфологізований, апатичний, такий, що втілює усі риси попереднього, але у більш прихованому, замаскованому демократичним популізмом вигляді. Спільними рисами культури громадянськості усіх недемократичних політичних систем є страх перед владою і її носіями; „подвійна психологія”, як механізм пристосування; політична пасивність, що може співіснувати з надмірною політизацією; відсутність уявлень про себе як суб'єкта політики. Саме такі риси, на нашу думку, є сьогодні домінуючими у структурі політичної культури сучасного українського суспільства. Вони несумісні з моделлю демократичного громадянина.

За демократичної системи громадянин виступає її найбільшою цінністю і головною загрозою одночасно. Цінністю тому, що широкі можливості для реалізації політичних прав і свобод забезпечують реальну політичну і владну суб'єктність громадянина і народу. Активна громадянськість є фундаментом демократії. Однак цінністю громадянина стають лише тоді, коли набувають необхідних громадянських якостей: усвідомлення і підтримки як самої ідеї демократії, так і основоположних демократичних цінно-

стей і принципів; обізнаності, інформованості і компетентності щодо суті суспільних проблем і засобів їх вирішення у рамках демократичних принципів і процедур; усвідомлення взаємозв'язків між приватними інтересами, власною політичною участю і функціонуванням системи державної влади; усвідомлення відповідальності за власну політичну участь; здатність до політичної участі, підкріплена відповідними навичками; толерантність у ставленні до політичних опонентів і „чужих”, готовність до компромісів; наявність політологічних знань, як основи для формування усіх вищезгаданих якостей. Умовою стабільного демократичного розвитку, як зазначає Г. Алмонд, „...є залучення до політики усіх громадян не на словах, а на ділі, ...участь у політичному житті, заснована на поінформованості, результатах аналізу і розумінні причин, що роблять таку участь необхідною” [4, р. 16].

За відсутності цих якостей громадянин стає головною загрозою демократії. Нераціональними мотивами і некомпетентним вибором він наділяє владними повноваженнями не найбільш гідних і здатних до їх реалізації, а тих, хто зумів вдало актуалізувати ці ірраціональні мотиви і стереотипи, впровадити у його свідомість відповідну сукупність міфів. Притаманна політична пасивність унеможливорює в подальшому будь-який вплив на діяльність влади. „Психологія виживання” забезпечує пошук шляхів пристосування до несприятливих умов, створюваних владою для суспільства. Некомпетентність, нездатність думати й аналізувати, сприйнятливості щодо міфів і відсутність усвідомлення власної відповідальності полегшують пошук причин і винних. Таким чином, формується і відтворюється псевдодемократія, за якої, з одного боку, громадяни формально наділені всіма політичними правами, притаманними демократичній системі, присутня видимість реалізації цих прав, а з іншого, специфіка політичної культури громадян та застосування ними прав і свобод дає можливість владі бути невідконтрольною суспільству, сприймати народ у ролі об'єкта маніпулювання.

Як було зазначено вище, специфіка культури громадянськості значною мірою визначається особливостями існуючого політичного режиму. То ж і політична культура сучасного українського суспільства є продуктом сучасного перехідного режиму з його стійкими і аморфними характеристиками, невизначеністю ключового вектора трансформації. За період незалежності, із здобуттям

якої було задекларовано курс на демократизацію, в становленні політичного режиму, на нашу думку, можна виділити кілька етапів, кожен з яких характеризується відповідними змінами і у культурі громадянськості. Перший – етап ейфорично-популістської демократизації початку-середини 90-х рр. ХХ ст., коли після абсолютної несвободи радянського тоталітаризму і відкриття „залізної завіси” суспільство з піднесенням сприймало можливість критикувати і вибирати із багатьох кандидатів, саму ідею демократизації, однак, лише на основі споглядання „благ демократії” в західному світі і без найменшого усвідомлення її суті та взаємозв'язків із благами. Другий – середина 90-х рр. – президентська виборча кампанія 2004-05 рр. Це авторитарний режим різних „ступенів жорсткості”. З точки зору специфіки політичної культури та засобів владного впливу на неї, цей етап характеризується кількома „виражними” змінами: від розчарування „демократією” в середині 90-х, наростання протестних настроїв до початку 2000-х рр., що вилились в акцію: „Україна без Кучми” та перемогу опозиції за партійними списками на парламентських виборах 2002р., забезпечили громадянську підтримку ідей та лозунгів „помаранчевої революції”. Відбулися зміни і у технологіях владного впливу на політичну свідомість громадян. Початок 2000-х рр. ознаменувався створенням технологічного гібриду, в якому жорсткий і явний примус поєднувався із маніпулюванням та міфотворчістю. Українське суспільство виявилось беззахисним. Третій – 2005-2009 рр., наближення до моделі „електоральної демократії”, певного прогресу на шляху реалізації деяких принципів демократії, зокрема, ролі виборів як засобу формування влади, свободи інформації та ін. З точки зору трансформації політичної культури, цей етап характеризувався наявністю значної кількості політичних міфів і стереотипів як основи мотивації політичної участі, а також кількох векторів розколу масової політичної свідомості на міфологічно-маніпулятивній основі; зміною політичних настроїв від революційно-ейфоричних до апатії; стабільно високим рівнем політизації і ток-шоуполітизації. Сучасний етап, після президентських виборів 2009 р. характеризується очевидним „відкатом” при наявності декларативно-популістської підтримки стратегії „демократизації”, „євроінтеграції” з боку влади та зневіри і апатії з боку громадян. Усі зазначені етапи, по суті, відображають специфіку окремих різновидів недемократичних режимів, що приходять на зміну один одно-

му впродовж періоду незалежності. Якщо ж говорити в цілому про специфіку трансформації політичного режиму в сучасній Україні, його можна характеризувати як псевдodemократичний із невизначеністю перспектив подальшої трансформації. Ознаки псевдodemократичності присутні як у діяльності інститутів влади, так і у політичній культурі суспільства. Формальні атрибути демократії – Конституція, вибори, політичні права і свободи ставляться у залежність від політичних інтересів суб'єктів влади, а громадяни продовжують пристосовуватись і виживати.

Таким чином, констатуємо відсутність в українському суспільстві базових політико-культурних передумов демократизації. Нездатність влади до функціонування у рамках принципів демократії і неготовність до створення політико-правового, інституціонального підґрунтя демократії унеможливають демократизацію „зверху”. Відсутність головних компонентів активістської політичної культури у громадян унеможлиблює демократизацію „знизу”. Впродовж двадцяти років декларованої демократизації у пересічного громадянина існує уявлення про те, що демократія – це „влада народу”, або „свобода слова”. Інших відповідей на питання: „Що таке демократія?”, яке ставлю у кожній аудиторії на початку вивчення теми „Демократія”, чути не доводилось. Не вдається і поєднати за змістом поняття „вибори” і „відповідальність”.

Отже, очевидно є актуальність проблеми формування культури громадянськості, сумісної з демократичним режимом. Виховання вищезгаданих громадянських якостей є прямим завданням гуманітарної освіти, яке сьогодні не реалізується. „Основи культури розуміння і сприйняття політичного життя, політичних процесів і колізій закладаються системою освіти. Ось тут і виникає протиріччя. Мова йде про відсутність системи гуманітарного знання, яке б поетапно формувалось. Міжпредметна розірваність, скорочення до рівня лікбезу гуманітарного блоку не дозволяють сформулювати у молодій людині адекватне уявлення про політичну історію, філософію, політологію” – зазначає Астахова К.В. [5, с. 25]. Коротка і точна характеристика ситуації, що склалася. Можна її лише проілюструвати на конкретних прикладах.

Сьогодні, згідно діючих програм підготовки фахівців-економістів, та й інших, на вивчення „Філософії” відводиться 36 аудиторних годин, „Політологія”, правові дис-

ципліни є вибірковими. А „вибір” може визначитися низкою чинників, в тому числі, і суб'єктивних: від особистої оцінки керівництвом навчального закладу потрібності-непотрібності дисципліни, до оцінки зручностей-незручностей, джерелом яких є викладач дисциплін, симпатій чи антипатій. Отже, політико-культурні якості громадян, рівень правосвідомості виявляються залежними не від суспільних потреб і декларованої стратегії політичного розвитку, а від чергового вектора міфологізації суспільної свідомості та випадкових факторів. Водночас, ставляться грандіозні завдання щодо громадсько-правового виховання студентів [6]. Тема першої лекції 2010-2011 навчального року, визначена МОН України, була: „Я – громадянин України”. У запропонованих рекомендаціях і матеріалах акцентувалась увага на необхідності формування почуття патріотизму, гордості та ін, однак, про громадянські якості взагалі не йшлося.

Отже, руйнування системи гуманітарної освіти унеможлиблює формування культури громадянськості, адекватної демократичному режиму, а системні зміни в методиках навчання, пов'язані тотальним впровадженням спрощених тестових технологій, орієнтацією на „висмикування” і „заучування шматками” формує „людину не думаючу”, „людину нерозуміючу”, яка нагадує „короткий термінологічний словник”. Все це робить процес демократизації декларативним, наповненим міфологічним, а не реальним змістом, руйнує людський капітал, що, в свою чергу, зумовлює соціальний регрес.

Таким чином, ми вже сьогодні наштовхнулись на головну проблему сучасної демократії, сформульовану не лише науково, у роботах західноєвропейських та американських політологів, але й більш образно та колоритно у коротких висловлюваннях, що вже стали афоризмами: „Демократія не може стати вищою за рівень того людського матеріалу, з якого зроблені її виборці”; „Про майбутнє демократичного суспільства не потрібно дізнаватися по зіркам, його можна прочитати на обличчях виборців” (В. Швельбель); „При демократії без звернення до статистики можна достатньо точно визначити по обранцеві народу, кого у суспільстві більше – розумних чи ідіотів” (Е. Севрус) [7, с. 47, 49, 52]. Це проблема ефективного відбору еліт. Наше суспільство виявилось неготовим і неспроможним здійснювати ефективний відбір правлячих еліт, застосовувати навіть наявні механізми контролю влади. Цілі соціальні верстви стали об'єктами мані-

пулювання, нездатними розпізнати його найпримітивніші форми. Тому цілком закономірно, що рівень інтелекту та ступінь ефективності діяльності правлячого класу цілком відображає рівень політичної компетентності та міру раціональності електоральних уподобань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / А. де Токвіль; [пер. з фр.]. – К: Видавничий дім „Все-світ”, 1999. – 587 с.
2. Marshall T.H. Citizenship and Social Class / T. H. Marshall. – Cambridge, 1950. – 102 p.
3. Патнам Р. Творення демократії / Р. Патнам; [пер. з англ]. – К., 2001. – 302 с.
4. Almond G.A. Intellectual History of the Civic Culture Concept / G. A Almond, S. Verba S. // The Civic Culture Revisited. – Boston, 1980. – P. 16
5. Астахова К.В. Проблема понимания с точки зрения формирования политической культуры студенчества / К. В. Астахова // XXII Харківські політологічні читання [„Проблеми розбудови державності та народовладдя в Україні”]. – Харків, 2009. – С. 25-26.
6. Концепція національного виховання студентської молоді. Додаток до рішення колегії МОН від 25.06.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=vr2_4290-09
7. Афоризмы. Сборник / [сост. К. Душенко]. – М., СПб: КСМО - ПРЕСС, 2000. – 198 с.

УДК 323:321.7

Чорна Н.В.

Харківський національний
університет радіоелектроніки

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

Аналізуються зміни в соціально-політичній сфері суспільства, що відбулися в результаті розвитку засобів масової комунікації та впливають на процес демократизації суспільства; перспективи впровадження, використання новітніх інформаційних технологій в політичній сфері та процес соціальної адаптації до них.

Ключові слова: політична комунікація, інформаційне суспільство, „електронна демократія”, „електронне голосування”, „електронний уряд”.

Черная Н.В.

ЭЛЕКТРОННАЯ ДЕМОКРАТИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Анализируются изменения в социально-политической сфере общества, произошедшие в результате развития средств массовой коммуникации и влияющие на процесс демократизации общества; перспективы внедрения, использования новейших информационных технологий в политической сфере и процесс адаптации к ним.

Ключевые слова: политическая коммуникация, информационное общество, „электронная демократия”, „электронное голосование”, „электронное правительство”